

Při příležitosti předání sborníku Milý Bore... Brno, 2003. Foto: Arne Mann.

Faktory ovlivňující narativ na příkladu životních příběhů několika romských pamětníků války

Abstract

The text analyses the life stories of five informants and tries to enrich with a few insights the current work of Czech Romani studies with oral-historical narratives. The author views the informants' live stories in totality, being interested – in the frame of a life story narration – in the accentuation of the individual life phases, in how the informants talk about these, and in the factors that influence their testimonies. Familiarity with the circumstances of the recording situations allows her to analyse the narratives also from the perspective of immediate influences during the narration. She leaves aside the events themselves that the witnesses lived out and concentrates on reflecting how the informants evaluate these in the context of their further life, to what extent they are able to reproduce them, and how different past and present contexts affect their current reproduction.

Keywords

oral history, life story narrative, Roms, Second World War, compensation claims, the Czech Republic

¹ PhDr. Eva Zdařilová je absolventkou Semináře romistiky UJCA FFUK, působí v o.s. Romano džaniben. E-mail: eva.zdarilova@centrum.cz

Úvod

Práci s narativy informátorů se věnuje v českém prostoru poměrně nová výzkumná metoda/obor společenských věd definovaný metodou – tzv. orální historie.² Definiční se pokusil zformulovat její český propagátor Miroslav Vaněk: „*Jedná se o řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících a dotvářejících postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků, a to na základě ústního sdělení osob, jež byly účastníky či svědky dané události, procesu nebo doby, které badatel zkoumá, či osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně.*“ (Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007: 11).

Avšak i třicet let po publikování stěžejních orálně historických děl (viz např. Thompson, 1978; Grele, 1975) se musí orální historie stále obhajovat před konzervativními historiky, kteří se obávají znevážení písemných pramenů a jejich nahrazení orálními. Nejčastěji je kritika směřována na charakter pramene, se kterým orální historie pracuje – na paměť a na faktory, jež mohou svědeckou výpověď ovlivnit.

Pochybnosti o lidské paměti se mimo jiné snažil vyvrátit i Alessandro Portelli (např. Portelli, 1998), a naopak je využit ve prospěch metody samotné. Právě v tom, že si lidé nepamatují věci správně a během času je dokáží i různě interpretovat, spatřuje hodnotu jejich výpovědí. Zdůrazňuje, že i orální historik by měl využívat archivy, ale vedle toho zmiňuje i přeceňování písemných pramenů: „*Většina psaných dokumentů z archivů jsou vlastně přepisy ústních výpovědí, k nimž nemáme žádnou zpětnou vazbu, nebo jsou to zápisy ze soudů, sjezdů a schůzí, a to jsou falzifikace toho, co bylo řečeno, takže je otázka, zda jsou opravdu spolehlivé, ale alespoň jsou přesnější v datování.*“ (cit. dle Vaněk, 2008: 86)

Většina nestorů světové orální historie pro sebe tuto metodu objevila až pod tlakem okolností, kdy se rozhodli psát o událostech nebo o komunitách, které byly z elitami kontrolované psané paměti vytlačeny, a jako jediný zdroj informací měli k dispozici pamětníky daných událostí a členy daných komunit. Obdobně pro sebe orální historii už v sedmdesátých letech objevila i česká romistika v čele s její zakladatelkou, Milenou Hübschmannovou.

Dosavadní využití orální historie v české romistice

Archivní materiály vztahující se k Romům v České a Slovenské republice byly minimálně do pádu komunismu 1989 především úřední povahy a nabízely histo-

² Historici s výpověďmi svědků pracují odpradáвна, od 19. století jen sílila snaha definovat a pojmenovat práci s narativy jako výzkumnou metodu (Vaněk, 2004: 18-26).

rikům jen výrazně omezený pohled z decizní sféry. Zájem badatelů se tak přirozeně začal obracet k romským pamětníkům. Průkopnicí ve sběru romských narativů byla právě Milena Hübschmannová, která už od padesátých let minulého století jezdila s nahrávacím přístrojem zaznamenávat jazyk a tradice Romů a pořídila i první záznamy výpovědí slovenských Romů o jejich osudech za druhé světové války. Jak sama přiznává (Hübschmannová, 2005: 61), vznikaly mimoděk coby součást etnografických nahrávek. Až od poloviny sedmdesátých let nahrávala vzpomínky pamětníků cíleně a od devadesátých let dokonce korpus narativů rozšiřovala za účasti studentů čerstvě založeného semináře romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Vznikl tak první rozsáhlý knižní výbor ze vzpomínek Romů na druhou světovou válku *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945* (Hübschmannová, 2005), který je průlomový i tím, že v něm použité narativy byly zaznamenány v mateřském jazyce pamětníků – tedy v převážné většině v romštině.

Druhý obsáhlý soubor výpovědí Romů, opět o druhé světové válce, vznikl v souvislosti s odškodňovacím programem německé nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost, kdy o.p.s. Člověk v tísní v letech 2001 a 2002 asistovala romským žadatelům u podávání žádostí u Českoněmeckého fondu budoucnosti (partnerské organizaci německé nadace) pod hlavičkou vlastního projektu „Pomoc romským žadatelům o odškodnění nacistického bezpráví za 2. světové války“. Skupina tazatelů vyhledávala osoby, které o asistenci projevíly zájem, a zaznamenávala jejich vzpomínky na nacistickou perzekuci. Z přibližně 1600 navštívených pamětníků byla u téměř jedné třetiny žadatelů jejich výpověď nahrána, z praktických důvodů se v pozdější fázi projektu od nahrávání přistoupilo k písemnému záznamu (Kramářová a kol., 2005: 10). Vzhledem k tomu, že nahrávky byly pořizeny čistě za účelem podání žádosti o kompenzaci a narátoři k dalšímu užití nahrávek nedali souhlas, není archiv nahrávek zatím k dispozici ani pro badatelské účely.

Koordinátoři projektu si však byli jedinečnosti nasbíraného materiálu vědomi, a tak zveřejnili alespoň několik výpovědí, ke kterým se jim podařilo souhlas se zveřejněním získat zpětně, v titulu *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce* (Kramářová a kol., 2005a). Do korpusu výpovědí nechává také nahlédnout diplomová práce jedné z koordinátorek, Jany Kramářové, *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků* (Kramářová, 2005b).

Zatímco Hübschmannová a částečně i Kramářová u publikovaných výpovědí uvádějí alespoň povšechné informace k okolnostem získání výpovědí a ke svým případným redakčním úpravám publikovaných narativů apod., u dalších autorů, kteří s výpověďmi romských pamětníků pracují, není pozadí vzniku samotných narativů tematizováno.

Jedná se především o historika Ctibora Nečase, který se dějinám Romů a především období nacistického pronásledování věnuje kontinuálně od sedmdesátých let 20. století. V letech 1972–1989 zaznamenával memoráty Romů, kteří válku zažili na území Protektorátu Čechy a Morava a vydal je pod názvem *Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras* (Nečas, 1994). Jeho další publikace vycházejí pak sice stěžejně z výzkumu dostupných archivních materiálů, tyto ale hojně doplňuje citacemi vlastních nahrávek nebo výpověďmi z archivu Hübschmannové.

U dalších badatelů jsou již vzpomínky využity čistě jen jako ilustrace k informacím získaným z jiných badatelských pramenů. Tak např. Vlasta Kladivová citacemi z narativů pamětníků doplňuje svoji monografii o rodinném cikánském táboru v Osvětimi *Konečná stanice Auschwitz–Birkenau* (Kladivová, 1994). Podobně některá svá bádání v archivech dokresluje citacemi pamětníků i historička Nina Pavelčíková, přičemž se na rozdíl od dosud zmíněných zaměřuje až na poválečný osud Romů v Č(SS)R a především pak v ostravském regionu. Výpovědi přeživších z tábora v Letech u Písku zveřejnil i Paul Polansky, ale jeho způsob zaznamenání výpovědí navštívených pamětníků je dost sporný – autor výpovědi zapisoval za pomoci tlumočnicka přímo v domácnosti informátorů na laptopu (Polansky, 1998: 18). Vedle zmíněných publikací pak výpovědi romských informátorů využívají ve svých absolventských pracích i studenti Semináře romistiky UJCA FFUK, kteří již nezůstávají jen u válečného období.³ Řada romských memorátů byla publikována i v časopisech *Romano lil nevo*⁴ a *Romano džaniben*.⁵

Zatímco práce s narativy dosud zmíněných autorů byla či je do jisté míry intuitivní, historicky zaměřený projekt „Výzkum romského osidlování Brna 1945–73“ Heleny Sadílkové, Milady Závodské a Tomáše Zapletala z roku 2010 se již vědo-

3 **Bakalářská práce:** Šebová, Barbora. 2006: *Migrace slovenských Romů do českých zemí po roce 1945* (případová studie – usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945 – 1952); **Diplomové práce:** Alinčová, Milena. 1996: *Tradiční romská rodina očima Romů*; Cichý, Marcel. 2003: *Historie rodu Cichých a Banomových*; Kramářová, Jana. 2003: *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*; Krčík, Jakub. 2002: *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989–1992*; Syslová, Hana. 1996: *Rodové historie*; Šebová, Barbora. 2009: „Škola míru“ v Květušíně 1950–1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) – Kritická reflexe v historickém kontextu 50. let a další.

4 Hübschmannová a kol. 1993. *Osudy slovenských Romů v 2. světové vojne. Svedectvá pamětníků*. In: *Romano nevo lil*. 1993.

5 Já som k temu padol jak slepý lo popate... Rozhovor s pamětníkem Antonem Šandorem. *RDž jevend 2008*; Horváthová, Jana: *Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislosti)*. *RDž jevend 2005*; Hübschmannová, Milena: *Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom*. *RDž nilaj 2004*; Hübschmannová, Milena: *Antonín Holomek: O mém životě kdybych měl mluvit, tak by to byl román*. *RDž nilaj 2005*; Hübschmannová, Milena: *Emilie Machálková: Elinka vypráví*. *RDž nilaj 2005*; Stojka, Ceija: *Žijeme ve skrytu. Vyprávění rakouské Romky*. *RDž nilaj 2009*. Šebková, H., Wagner, P.: *Odova na has Rom havo na džanlas paramisli lachi*. *RDž nilaj 2005*; Wagner, Peter: *Interview mit Maria „Märza“ Winter*. *RDž jevend 2005*; Zdařilová, Eva: *Příběh pana Petera Baláže*. *RDž jevend 2007* a další.

mě opírá o mezinárodní orálně-historické poznatky. Kvalitativní sondou do historie poválečného příchodu Romů ze Slovenska do Brna ověřili autoři v praxi kombinaci výzkumných metod, kdy na jedné straně konzultovali písemné historické prameny a na straně druhé nahrávali vícefázové rozhovory s romskými pamětníky v Brně i v původní lokalitě na Slovensku. K dispozici je v době vzniku tohoto textu zatím jen závěrečná zpráva z výzkumu, ale i z ní již vyplývá v romistice dosud opomíjená vědomá reflexe limitujících faktorů při pořizování orálně-historických narativů. A zároveň oproti historikům popisujícím dějiny Romů inovátorsky využívají autoři písemné prameny a narativy pamětníků coby rovnocenné zdroje (Sadílková, Závodská, Zapletal, 2010).

Využití narativů romských pamětníků, jejich fakticitní spolehlivosti a faktorů, které je ovlivňují, si všímá i Hübschmannová (2005: 63-69; 1995: 71). Ve svých poznámkách však zůstává primárně jen u obsahové stránky výpovědí. Přesnost a spolehlivost narace podle ní ovlivňuje „*síla paměti, schopnost vyjádřit se jasně a srozumitelně, případně s empatickým ohledem na tazatele, který sdělované zážitky nespolužítval, a proto se v nich nevyzná, dále větší či menší obecná sdílnost, míra orientace v historickém dění, míra fantaskního vidění světa a podobně*“ (Hübschmannová, 2005: 68).

Dosud nejdetailněji analyzuje výpovědi romských pamětníků války Helena Sadílková ve své diplomové práci *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis* (Sadílková, 2003). Všímá si především mechanismů, s jejichž pomocí se vzpomínky na nacistickou perzekuci uchovávají i bez společensko-politického zázemí národního státu. Zaměřuje se na okolnosti, které uchovávání vzpomínek podporují, a zdůrazňuje v tomto směru především orální tradici v rodinách pamětníků, která má mimo jiné např. i korektivní funkci. „*...situace, v nichž se ukazuje relativní materiální blahobyt mladší generace a (staršími) vnímaný nedostatek skromnosti a pokory, vyvolávají ze strany přeživších téměř stereotypní reakci, která zahrnuje připomínání chudoby a obzvláště zdůraznění nedostatku jídla během války, tedy prožitky, kterými musela válečná generace projít.*“⁶ (Sadílková, 2003: 69)

Poznatky obou autorek bych zde ráda rozšířila o několik postřehů. Na životní příběhy informátorů nahlížím jako na celek, kdy v rámci celoživotního vyprávění mě zajímá akcentace jednotlivých životních fází, způsob, jakým o nich pamětníci hovoří, a faktory, které jejich výpovědi ovlivňují. Znalost okolností nahrávacích situací mi umožňuje narativy analyzovat i z pohledu bezprostředních vlivů během samotné narace. Nezajímám se tedy ani tolik o samotné události, které pa-

⁶ For example situations in which the relative affluence of the younger generation and their perceived lack of modesty and humility is revealed seem to incite an almost stereotypical reaction on the side of the survivors that includes references to the poverty the war-generation had to live through during the war and especially the poor food eaten during the war years. (Sadílková, 2003: 69)

mětníci prožili, jako o to, jak tyto v kontextu svého dalšího života hodnotí, do jaké míry je jsou schopni reprodukovat a jak různé minulé a současné kontexty ovlivňují jejich aktuální reprodukci.

Několik poznámek k informátorům a nahrávacím situacím

Zde publikované postřehy vychází z analýzy životních příběhů pěti informátorů, kterou jsem zpracovávala pro svou rigorózní práci (Zdařilová, 2010). Součástí této práce jsou i přepisy všech pořízených nahrávek v celkovém rozsahu 9 hodin i s podrobným popisem nahrávacích situací.⁷ První kontakt proběhl s informátory shodně na základě mého zájmu o programy nabízející v různé formě Romům v ČR kompenzaci za válečné újmy. S několikaměsíčním odstupem pak proběhlo nahrávání životního příběhu informátorů a po další časové odmlce doplňující rozhovory, jak doporučuje i tzv. německá třífázová metoda postupu při získání orálně-historického narativu.⁸ Všechny nahrávky vznikly v domácím prostředí narátorů a v jazyce, který si sami měli možnost vybrat, z převážné většiny v romštině.

Všichni moji informátoři se narodili v obcích dnešního Prešovského kraje (tedy na východním Slovensku) v rozmezí let 1932 až 1940. Zde také v raném dětství prožili druhou světovou válku a především období po potlačení Slovenského národního povstání, kdy německá vojska hledala a likvidovala partyzánské skupiny a jejich podporovatele, což byla i pro moje informátory nejvyhrocenější část průběhu války (viz např. Hübschmannová, 2005). Všichni sdíleli v tu dobu podobný osud, kdy byli nuceni se po různě dlouhou dobu skrývat před výpady především německých vojáků a členů Hlinkovy gardy, byli perzekuováni celou řadou restriktivních opatření apod. Do Čech pak v rámci Československa informátoři přesídlili coby náctiletí většinou už po boku svých partnerů a zde také žijí dodnes.

Následný přehled informátorů řazený dle jejich věku⁹ nabízí informaci o struktuře jejich vyprávění s údaji o rozsahu jednotlivých životních fází v rámci životního příběhu, dále základní popis samotných životních osudů, jak se jeví z pořízených narativů, a na závěr poznámku, nakolik informátor/-ka žije izolovaně či má intenzivní kontakt s dalšími členy rodiny. Tato informace je jistě relevantní pro případné publikum, s nímž je dotyčný/-á v kontaktu.

7 Samotné nahrávky jsou pak archivovány v databázi nahrávek Semináře romistiky UJCA FFUK.

8 V textu průběžně používám termíny „narátor“, „informátor“ a „pamětník“, přičemž ani jeden z termínů nepovažuji za plně charakterizující kontaktované osoby, z hlediska jejich aktivního podílu na poskytování informací, a ani plně vyjadřující můj respekt k jejich osobám.

9 Což se zdá být jediným kritériem relevantním pro jejich životní příběhy, kdy věk respondentů je v příjímém vztahu s mírou válečných prožitků, následnou možností navštěvovat školu apod.

Verona K.

Nejstarší z informátorů, Verona K., se narodila v roce 1932 v obci Marhaň, okres Bardějov. Příběh svého života vyprávěla Verona K. 45 minut a stěžejně se zaměřila na období druhé světové války (50%),¹⁰ o jiné části svého života hovořit nedokázala nebo nechtěla. Na téma války navázala Verona K. popisem vyřizování odškodnění (11%), které od německé nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost získala. V odpovědích na otázky směřované na život po válce zůstávala vždy v období svého těžkého dětství a chudoby (32%) a popsala např., jak chodila místním hospodářům nabízet za jídlo kopřivy na výkrm drůbeže. Na konkrétnější otázku, jestli se její rodině někdy žilo i lépe, pohovořila velmi krátce (7%) a uzavřela: „*No ta avka imar dživabas sar the o ludos sako. Dži adadžive kavka amen dživas. Amen but cerpindžam, but.*“¹¹

Matka Veroně K. zahynula ještě před válkou. Otec byl odveden na nucené práce, a tak zůstala se třemi mladšími sourozenci sama, odkázána na pomoc příbuzných. Z války popisuje především znásilňování žen a ponižující hromadnou dezinfekci Romů v osadě na kraji obce Marhaň. Z poválečného života zmiňuje jen odchod, ve svých dvaceti letech, za sestrou do Prahy. Vychovala devět dětí, dnes je vdova a žije v činžovním domě, kde v sousedních bytech bydlí většinou její děti a vnoučata s rodinami, takže se nepřetržitě někdo z příbuzných vyskytuje i v jejím bytě. Mluví téměř výhradně romsky, česky rozumí jen částečně, číst a psát se, jak sama poznamenala, nikdy naučit nepotřebovala.

Emilie T.

Emilie T. se narodila v roce 1933 v obci Stará Lesná v okrese Kežmarok. Své životopisné vyprávění nekoncipovala chronologicky, díky asociacím a i přerušování přítomné dcery přeskakovala od svého mládí až po nedávnou minulost. Např. od německých obyvatel své rodné vesnice a tehdejší jazykové situaci v obci, kdy i členové její rodiny uměli německy, se dostala ke své aktuální znalosti němčiny a schopnosti poradit dnešním německým turistům. S pomocí následných otázek postupně doplnila i některé další části svého životního příběhu. Stěžejně se věnovala válce (48%) a po opakovaném vybídnutí se rozhovořila i o svém životě po

10 Vzhledem k tomu, že autobiografická vyprávění trvala odlišně dlouhou dobu, zvolila jsem pro názornost procentuální podíl tématu na celkovém vyprávění, než např. údaje v minutách. Procenta jsou přibližná s odchylkou 2%, kdy jsem vycházela z počtu znaků celkového přepisu nahrávky, tematicky jsem přepis rozčlenila a po stanovení počtu znaků v jednotlivých částech spočítala jejich podíl na celkovém vyprávění.

11 „No tak už jsme žili jako každý jiný člověk. Dodneška takhle žijeme. My jsme hodně trpěli, hodně.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

skončení války (32%), kdy odbočila i k tématu odškodňování (4%) a vyprávění ukončila problémy aktuálního dneška (16%). Samotný životní příběh shrnula do 31 minut.

Z války popisuje především hledání partyzánů německými vojáky, kdy i její rodina byla opakovaně vyslýchána a i jinak šikanována, např. nuceným mytím v ledovém potoce. Před koncem války se rodina skrývala v lese. Po válce (informátorce bylo v tu dobu dvanáct let) již nenastoupila do školy, číst a psát se naučila jen některá slova a naučila se podepsat. Emilie T. se v šestnácti provdala za hudebníka¹², se kterým záhy odešli do Čech, konkrétně do Plzně, kde v tu dobu už žila manželova sestra. Vychovali osm dětí, dva synové emigrovali do Anglie, ostatní zůstali v Plzni a se svými rodinami bydlí nedaleko Emilie T. Ta je dnes vdovou a žije ve společné domácnosti s rodinou jednoho ze svých synů, avšak v její domácnosti tráví často část dne i ostatní děti, vnoučata a pravnoučata.

Anna B.

Anna B. se narodila v roce 1936 v obci Dukovce, okres Svidník. I ona měla jisté obtíže se rozhovořit i o jiné části svého života než o té „válečné“ (50%). Na čtyři otázky, zda si pamatuje, jak skončila válka, co bylo pak a jak se její rodině žilo, když válka skončila, reagovala např. takto: „*No ta oda tiž mek na sas avka mište, na sas. Furt varesave kodoj sas, kola slugadža, furt. A furt trapinenas a phenav, oda phenav, so džanav, inak feder man už... Imar but berš kola časostar.*“¹³ Blíže se k poválečnému období vyjádřila, až když nahrávání na chvíli přerušila návštěva a v této souvislosti ji bylo možné ještě jednou vybídnout, aby promluvila i o tom, co zažila po válce až po dnešek. Po opakovaném ujištění, že nás opravdu zajímá i její poválečný život, se rozprávěla i o dalších letech svého života obdobně obsáhle. Vyprávění ukončila aktuálním popisem především života svých dětí (15%). Celková délka vyprávění je 56 minut.

Z války si pamatuje celou řadu detailů. Rodina čelila řadě restriktivních opatření, např. museli projít hromadnou desinfekcí, její otec a děda byli opakovaně odváděni neznámo kam. Odvedli i ji a její maminku, kterou pravděpodobně znásilnili. Když se ve vsi střílelo, vypomáhala si rodina v dřevěném domečku peřinami, aby zastavili kulky. Pak se uchýlili do úkrytu ve sklepě místního hospodáře, kterému před válkou pomáhali při sezónních pracích, jejich úkryt však byl vyzrazen, a proto se potom až do osvobození daného území rodina skrývala

¹² Manžel byl členem širší rodiny Emilie T. (konkrétně synem tety jejího otce).

¹³ „No tak to taky ještě nebylo tak dobrý, nebylo. Furt tam nějaký byli, ty vojáci, furt. A furt trápili a říkám, to říkám, co vím, jinak lépe mi už... Už je to hodně let od té doby.“ (nahrávka č.: 2010-07-24-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

v lese. Po válce chodila Anna B. do školy, na niž ráda vzpomíná, v Prešově potom nastoupila na pozemní práce, kde se seznámila i s otcem své první dcery, Nero-mem. Za muže si jej ale brát nechtěla a dceru vychovávala sama. Ve dvaceti se sestrou odešly na výzvu náboráře do JZD v Černilově (okres Hradec Králové), kde se o tři roky později provdala za místního mechanizátora, opět Neroma. S manželem si postavili v obci dům a k první dceři se jim narodily ještě další tři děti. Dnes je Anna B. ovdovělá, žije v domě se svými dvěma nejmladšími dětmi a jejich rodinami.

Michal F.

Michal F. se narodil v roce 1939 v obci Kečkovce v okrese Svidník, kde s rodinou zažil i válku. I on se po odvyprávění zážitků z válečného období (33%)¹⁴ chystal svůj životní příběh uzavřít. Až podpora vždy přítomné manželky jej ujistila, že má vyprávět i dál: „*Dál. No voni chtějí celý život.*“ Načež Michal F. ještě popsal svoji první práci v ostravské Nové huti Klementa Gottwalda a období vojenské služby (13%) a opět se chystal vyprávění ukončit: „*Tak potom jsem se seznámil a tak dále, to už to nemusím vyprávět, no.*“ Po ujistění, že nás zajímá i jeho společný život se ženou (54%), se jí pokusil ještě roli vypravěče předat, ale pak za její pomoci¹⁵ svůj životní příběh dokončil až k aktuálnímu dnešku. Celková nahrávka má 41 minut.

Situace v Kečkovcích byla za války nejvyhrocenější, když němečtí vojáci hledali místního romského partyzána. Romové v obci byli obklíčeni a pod pohrůzkou likvidace vyslýcháni. Rodina F. spolu s rodinou Lořových následně z obce utekla a schovávala se po lesích. Zde se informátor vážně zranil – zlomil si nohu, když s ním při jednom z útěků upadla jeho matka, která ho nesla na rukou. Zranění nebylo lékařsky ošetřeno ani po válce. V důsledku úrazu nemá Michal F. na jedné noze zcela vyvinuté lýtko a nohu má o několik centimetrů kratší. Zranění tak nevyhnutelně ovlivňuje celý jeho život, kdy měl např. odloženou školní docházku, problémy na vojně, a nyní, v pokročilém věku, především trpí bolestmi a zhroucenou páteří. S manželkou se Michal F. seznámil po vojně, žili spolu střídavě v Ostravě a v Kečkovcích, než se v roce 1968 definitivně přestěhovali do Prahy, kde žijí dodnes. Vychovali čtyři děti, syn s rodinou emigroval do Anglie. Ostatní dcery žijí se svými rodinami v Praze a denně své rodiče navštěvují.

14 Zde nelze procentuální poměr přesně stanovit, protože na dalším vyprávění se výrazně podílela i manželka informátora, čímž objemově vyprávění o období po druhé světové válce nabylo.

15 A vcelku oprávněně, protože předmětem našeho zájmu se tak stal i společný život manželů. Manželka pana F. měla pocit, že se k této části jejich života může vyjádřit kompetentněji než její manžel, protože je mladší a „víc si pamatuje“ – jak ukázalo i několik jejich výslovných narážek: „Dědo, ty si nepamatuješ!“ (nahrávka č.: 2010-07-27-02, databáze Semináře romistiky UJČA FFUK Praha)

Margita G.

Margita G. se narodila v roce 1940 v okresním městě Stropkov, resp. v romské osadě na okraji Stropkova. Z představovaných informátorů je nejmladší, v době, kdy regionem přecházela fronta, jí byly čtyři roky. Možná i proto se její vyprávění životního příběhu od ostatních liší. V hodinové nahrávce chronologicky vyličila celý svůj život (87%), aniž by sama od sebe období války zmínila. Až na otázku, jestli i pamatuje, co bylo za války, odpověděla líčením spíše pocitů a válečných obrazů (9%), než že by konkrétně popisovala, jaký osud v této době potkal ji a její rodinu. „*Hrozno veca dikhabas. Ča e jag, e plameňa. O slugadže murdarkerde. Savoro andre bromada, savoro. O Němci, o Rusi, savoro, sa sa sa. Sar pašlon, labon, samo rat vřadzig. Fuj.*“¹⁶ Na závěr se zamyslela nad dnešním chováním některých lidí, kteří si na živobytí nevydělávají poctivě (4%).

Z dalších rozhovorů vyplynulo, že z vyprávění starších členů rodiny zná dobře i jejich osud za druhé světové války – vyhýbali se bojům a schovávali se po lesích, než se dostali k příbuzným v obci Dobrá, kde se dočkali konce války. Vzpomíná i na prázdnou církevní budovu¹⁷ v obci Marhaň, kde se delší dobu zdrželi, protože se mezi nimi rozšířilo průjmové onemocnění. Po válce si postupně ve Stropkově rodina zařídila nový život a z osady se její členové přestěhovali do domu ve městě. V patnácti letech se informátorka seznámila se svým mužem a založili spolu rodinu. Když se manžel vrátil z vojny, na pozvání svého strýce se přestěhovali do Rokytnice, a koupili si zde dům. Odsud se pak rodina po pár letech přestěhovala do Prahy, kde už mezitím žili i informátorčini rodiče. Oba manželé žijí v Praze dodnes v činžovním domě, ve kterém ve vlastních bytech žije i všech jejich pět synů s rodinami.

Struktura životních příběhů

Informátor dle svého uvážení vybírá vzpomínky, informace, témata, kterým přikládá jistou důležitost, a utváří z nich celek prezentovaný jako vlastní život. Nelze ignorovat, že při hledání informací ve své dlouhodobé paměti a jejich strukturování do vlastního životního příběhu reaguje už na samotnou tazatelovu osobu a pak samozřejmě i na jeho konkrétní prosbu. Pod tímto vlivem informace ať už vědomě nebo nevědomě vybírá a selektuje. Při jejich reprodukci jim dává určitou formu, která je také bezprostředně tazatelovou přítomností ovlivněna. Omezující

16 „Hrozný věci jsme viděli. Jenom ohně, plameny. Vojáci vraždili. Všechno na hromadě, všechno. Němci, Rusové, všechno, vše vše vše. Jak leží, hoří, všude samá krev. Fuj.“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

17 Verona K., která z obce pochází, popisuje synagogu, Margita G. hovoří o klášteře.

je v tomto případě např. i samotný jazyk, který svými vyjadřovacími prostředky stanovuje mantinely, v nichž se informátor může vyjadřovat.

Informátor se snaží svoji verbalizaci uzpůsobit tak, aby naplnil tazatelovo očekávání, resp. aby naplnil svoji představu toho, co tazatel očekává atd. Příkladný je zde např. projev Michala F., kdy jeho manželka na okraj zmínila, že normálně „tak trhaně“ nevypráví, ale „snaží se před námi mluvit spisovně“. Celý proces nahrávání informátora tazatelem je tedy sledem akcí a reakcí ještě dříve, než tazatel začne na vyprávěný příběh vůbec reagovat – ať už pouhou mimikou nebo později dokonce dotazy.

Při interpretaci narativů je tak třeba zohlednit i mnoho dalších aspektů, než jen samotnou výpověď. Neodmyslitelnou součástí nahraného vyprávění je i kontext, v němž byla vzpomínka zaznamenána – ideálně by měl být podrobný popis nahrávací situace vždy součástí nahrávky – relevantní jsou jistě faktory jako jazyk, prostředí, zúčastněné osoby, vzájemný vztah tazatele a informátora, jejich věk, gender, sociální postavení apod.

Především při práci s narativy, které pořídila třetí osoba, mohou některé z těchto okolností zůstat skryté, přestože mají na interpretaci řečeného zásadní význam. Např. v případě mých informátorů nelze vyvozovat závěry v souvislosti s tematizováním odškodňovacích programů za válečnou újmu, protože akcentace získání či nezískání odškodnění nemusí nutně znamenat, že je tato kompenzace pro samotné informátory nějakým způsobem zásadní. Může souviset čistě jen s okolností, že jsem se s informátory primárně seznámila právě skrze výzkum o dopadu odškodňovacích programů na Romy v ČR, v jejichž rámci si všichni žádost o odškodnění podávali (spíše neúspěšně než úspěšně).

Zajímavým momentem všech narativů je jistý problém informátorů překročit hranici mezi válečným a poválečným životem. Přestože jsem se snažila, aby stimul k vyprávění životního příběhu byl stručný, srozumitelný a jednoznačně z něj vyplýval můj zájem o celý informátorův život, v průběhu vyprávění se většinou ukázalo, že můj zájem vztáhli téměř výhradně na válečné období. U všech bylo nutné pobízení k dalšímu pokračování, protože měli tendenci ukončit své příběhy s koncem války.

K lepšímu pochopení struktury autobiografií možná pomohou texty sociálního antropologa Paula Connerton (Connerton, 1989) a španělské antropoložky Palomy Gay y Blasco (Gay y Blasco, 2001). Connerton přichází s hypotézou odlišného pojetí životopisné struktury „vládnoucími vrstvami“ a „podřízenými skupinami“. Zatímco jedni svými publikovanými retrospektivními biografiemi stanovili tzv. lineární model, který se – např. přes vzdělávací systémy – rozšířil, skupiny obyvatel bez přístupu k těmto vzdělávacím institucím a bez literární tradice si vytvořily vlastní model své historie. „*Orální historie podřízených skupin*“

bude produkovat jiný typ historie: takový, v němž nejen většina z detailů bude různá, ale ve kterém samotná konstrukce smysluplných tvarů bude řízena jinými principy. Objeví se rozdílné detaily, protože jsou zasazeny, takřkajíc, do rozdílného druhu zázemí (vlastního) vyprávění.“ (Connerton, 1989: 19) Vyprávění životního příběhu pak nemá charakter nám známého lineárního *curriculum vitae*, ale je cyklické.

Domnívám se, že za podobný cyklus je možné považovat např. i to, co Gay y Blasco popisuje u Gitanů v Madridu a co oni samotní nazývají *la vida de antes* neboli „předcházející život“ (Gay y Blasco, 2001: 632). Tzv. „předcházející život“ je vedle nakládání s mrtvými a vzpomínáním na jejich individuality jedním ze tří postojů k minulosti, které u Gitanů vyzorovala.¹⁸ Typické pro vyprávění o „předcházejícím životě“ je jeho neměnnost, absence jakékoli progresse a konkrétního časového ukotvení. Sestává z popisu životního stylu spíše než z popisu vývoje života během nějakého časového období. Gay y Blasco tedy na konkrétním cyklu verbalizovaném Gitany v Madridu popisuje to, co Connerton zobecňuje pro podřízené skupiny. Gay y Blasco si všimá, že „předcházející život“ je pro Gitany mnohem relevantnější než minulost nedávná. A také že zdaleka tak neverbalizují dnešní život ve městě, který např. po ekonomické stránce není od popisovaného „předcházejícího života“ odlišný. Možnou interpretací z mého pohledu je, že ona vzdálenější minulost vztahující se k tradičnímu životu, je Gitany mnohem více ceněna, protože je součástí jejich identity, a tudíž ji i tak často verbalizují.

Je možné, že i pro mé informátory je období války vnímáno jako takový „předcházející život“, jeden cyklus, který je z jejich dnešního pohledu mnohem významnější, než období od počátku padesátých let po současnost, kdy se z jejich pohledu nedělo nic zajímavého. Hypotézu podporuje i souvislost míry vzdělání (a tudíž i kontaktu s majoritní literární tradicí) se strukturou autobiografií jednotlivých informátorů. Lineárnímu modelu biografie nejvíce odpovídá biografie Anny B. (1936) a Michala F. (1939). Oba chodili do školy, Anna B. od svých 20ti let žije v čistě neromském prostředí a za manžela měla středoškolsky vzdělaného Neroma. Michal F. je velice sečtělý a navíc svoji autobiografii často konfrontuje s neromskými posluchači.¹⁹ Oba tedy měli dostatek příležitostí přijít do kontaktu s lineárním modelem životopisného vyprávění, které je u české a slovenské majoritní společnosti běžné. Naopak Verona K. (1932) žije od majoritní společnosti ze všech mých informátorů nejizolovaněji, je také z informátorů nejstarší, do školy nikdy nechodila a dle výpovědi své snachy „*neumí moc česky*“. Svoji

18 „Zaobírám se třemi vzájemně propojenými postoji k minulosti lidí z Jarany. Zaprvé pojednám o jejich vysvětlení ‚předcházejícího života‘, schematických popisech ‚života takového, jaký byl‘, který účinně ustavuje Gitany sdílenou představou kolektivní minulosti. Za druhé popisují jejich nakládání s mrtvými a jejich smuteční rituály. Za třetí se v tomto popisu zabývám personalizovanými vzpomínkami na jednotlivé muže a ženy.“ (Gay y Blasco, 2001: 632)

19 Kvůli nepřiznanému odškodnění totiž vedl několik soudních sporů.

autobiografii pojala čistě jako vyličení válečného období a popisu obrazu chudoby před a těsně po válce, což jako celek přesně odpovídá výše zmíněnému životnímu cyklu / „předcházejícímu životu“.

Nabízí se i druhá hypotéza, proč má válečné období ve struktuře autobiografií tak výjimečné postavení. Zatímco v případě období nacistické perzekuce se informátoři cítí být součástí dějin společnosti, ve které žijí, u dalších částí svého života se již takto nekontextualizují. V případě nacistického bezpráví vnímají sami sebe jako aktéry historické události, ale např. na migraci v padesátých letech do Čech za prací již pohlížejí jako na svoji individuální minulost. Vztah k válečnému období bude pravděpodobně jevem společným celé válečné generaci, ale příslušníci majoritní společnosti se vnímají i jako svědci dalších historických událostí (komunistický režim jako celek, rok 1968 apod.).

Na základě vlastních dosavadních zkušeností s výpověďmi válečné generace Romů jsem předpokládala, že událostmi s celospolečenským přesahem, které se konkrétně dotkly jejich životů a které by pamětníci mohli tematizovat, bude např. přelom komunismu a kapitalismu,²⁰ rozpad Československa a s ním spojené problémy se získáním českého občanství²¹ nebo migrace rodinných příslušníků do Anglie, Kanady nebo Belgie před rasovou diskriminací a násilím apod.

Předpoklad se mi však u informátorů nepotvrdil zcela. Některé děti Emilie T. a Michal F. sice emigrovaly do Anglie, oba pamětníci se však o odchodu svých dětí do zahraničí zmiňují jen okrajově v souvislosti se soukromým životem svých rodin. Margita G. a Michal F. pak podotýkají, že se za komunismu dalo s vydělanými penězi lépe vyjít, než je tomu dnes. Jediný, kdo v souvislosti se svým životem zmiňuje výrazněji souvislost s nějakým celospolečensky vnímaným politickým kontextem, je Michal F., když popisuje, jak musel zůstat o tři měsíce déle na vojně: „*Tak potom jsem šel na vojnu, na vojně jsem byl tak dva roky, tři měsíce, protože zrovna, než měl jsem jít domů po dvou letech, tak byly ta.. Varšavský smlouvy. A ty Varšavský smlouvy, to bylo tak, že když se nepodepíše, tak že vypukne válka, takhle to bylo řečeno a tak dále, že jo.*“²² Informátor pravděpodobně naráží na tzv. karibskou

20 Mnohým (nejen) romským rodinám se výrazně změnil život, protože se kvůli stereotypnímu kolektivnímu přístupu některých členů majoritní společnosti nebyli schopni uplatnit na pracovním trhu.

21 Česká i slovenská strana si sice slíbily nadstandardní vztahy obou nově vzniklých republik, ale na tyto nedošlo. Tvrdým byl především český zákon č. 40/1993 Sb. o státním občanství, který mnoho československých občanů (včetně zejména Romů) žijících už roky na českém území postavil do role cizinců. Pokud se občan nebo alespoň jeden z jeho rodičů na území ČR nenarodil, měl na české občanství nárok pouze udělením. Udělení českého státního občanství bylo ale podmíněné pětiletým trvalým pobytem na území ČR nebo doložením desetiletého evidenčního pobytu v ČR a žadatel zároveň musel na tuto dobu předložit čistý trestní rejstřík jak z České, tak ze Slovenské republiky. Velká část Romů přichozících ze Slovenska do Čech tyto podmínky nesplňovala, a žila najednou v ČR se statutem cizince bez možnosti získat legální zaměstnání, pro děti vzdělání apod. Některé rodiny se tak i rozhodly pro reemigraci na Slovensko.

22 Nahrávka č.: 2010-03-16-02, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

(nebo také kubánskou) krizi na počátku šedesátých let, během níž byli vojáci základní služby nuceni sloužit v armádě déle než povinné dva roky.

Období druhé světové války tak zůstává dalece jediným okamžikem v životních příbězích informátorů, kdy vědomě kontextualizují své vlastní prožitky s celospolečenskými událostmi. Tento cyklus je tedy podobně jako u Gitanů „předchozí život“ vnímán jako důležitější, než nedávná minulost. Může to být stejně jako v případě Gitanů proto, že v době nacistického teroru a institucionálních perzekucí nacházejí zdroj skupinové identity. (Ostatně stejně jako Židé nacházejí v *šoa* zdroj identity své.)

Vypravěčská perspektiva

Na válečné části zde analyzovaných životních příběhů je zajímavá též vypravěčská perspektiva jednotlivých informátorů, která se při opuštění tématu války mění. Všichni informátoři ve větší či menší míře popisují nacistickou perzekuci a život během ní v množném čísle, z pohledu „nás“. Na konkrétních příkladech lze ukázat, že do tohoto plurálu 1. osoby jsou zahrnovány buď celé rodiny – Anna B.: „*Ta thode peršo mire dades andro řada, mira da a postupně le čhaven amen savoren. (ukazuje) No a kamenas amen te vilinel ola* vysoké Němci, gestapáci. [...] *A jov, sar dikhblas, hoj andro šoros bin miro dad, miri daj le čhavenca amenca, a jov vičinelas.*“²³ – nebo i celá skupina dětí/ sourozenců – Emilie T.: „*Savorenge o bala čbingerde a amen kavka samas nange. A sar ile kola gada, ta dine amenge, kaj amen te uras andre koda... andre kola gada. Na džanařv, soske kavka amenca kerenas.*“²⁴

Domnívám se, že takto prezentovaná kolektivní vypravěčská perspektiva souvisí právě s viděním sebe sama jako součásti dětského/rodinného kolektivu. S dětmi ve finále bylo i zacházeno jako se skupinou a všichni informátoři měli v době války mladší a vyjma Verony K. i starší sourozence. Toto vysvětlení užívané vypravěčské perspektivy mi přijde pravděpodobnější, než že by souvisela s kolektivním osudem Romů za války a jeho zdůrazňováním. Naopak v první osobě jednotného čísla pak vypráví informátoři jen v okamžiku, kdy se nějaká událost týkala pouze jejich osoby (např. příběh Michala F. o jeho zranění), nebo když svoji roli nějakým způsobem vyzdvihovali. To potvrzuje i vyprávění Margity G., která v něm při popisu svého dětství válku sice nezmiňuje, ale přesto spíše než o svém konkrétním dětství hovoří o své rodině a o sobě jako její součásti:

23 „Tak postavili nejdřív mého tátu do řady, mojí mámu a postupně nás všechny děti. (ukazuje) No a chtěli nás zastřelit ty vysoký Němci, gestapáci. [...] A on jak uviděl, že jsme táta, máma s náma dětma v řadě, a on křičel.“ (nahrávka č.: 2010-07-29-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

24 (Tamtéž) „Všem ustříhli vlasy a my jsme tam tak byli nazí. A jak vzali to oblečení, tak nám dali, abychom se do toho oblékli.. do toho oblečení. Nevím, proč to s náma dělali.“

„*The amen samas čisto, me somas čisto. Cikňori. Esas amen jekh vadocis kavka, aver vadocis kavka* (ukazuje). *Kaj sas amen skaminoro...*“²⁵ První osobu jednotného čísla používá, např. když popisuje, jak své matce pomáhala. Margita G. užívá jako jediná i perspektivu nezúčastněného pozorovatele.

V zaznamenaných životních příbězích však u všech informátorů dochází ke změně vypravěčské perspektivy v období dospívání, kdy se jejich osud individualizuje, nacházejí si partnery, vlastní pracovní příležitosti atd.

Orální tradice

Vedle aktuálního kontextu vzniku daného narativu se v něm zrcadlí i sociokulturní prostředí, ze kterého informátor pochází. Všechny lidské společnosti udržují se svou minulostí vazby. Viditelnější vazbou je oficiální historie, která je do velké míry konstruovaná a institucionálně šířená (např. vzdělávacím systémem). Historie takto pojatá nahradila ve velké míře původní předávání vzpomínek z generace na generaci. Vedle toho, nebo možná lépe řečeno paralelně k této oficiální historii, jsou pak společnosti a lidé ve vazbě ke své minulosti skrze kolektivní paměť, která zahrnuje i systém hodnot a symbolů, díky nimž jsme schopni se v aktuálním světě orientovat (o kolektivní paměti více viz Connerton, 1989 nebo Gay y Blasco, 2001). Díky kolektivní paměti dokáží členové určitého společenství asociovat např. slova, symboly, způsob odívání apod. s úplně jinými významy, než by to činili členové společenství jiného. Kolektivní paměť se totiž s každou další generací vyvíjí a je ovlivnitelná a manipulovatelná. Jak poznamenává Connerton, společenství se jí snaží uchovat formou připomínkových ceremonií anebo tělesných praktik (Connerton, 1989: 7).

Romská společenství měla odpradávná k dispozici pouze svoji vlastní orální tradici, pomocí které si jejich členové po generace předávali jazyk, etické hodnoty a struktury komunikace a vzájemného chování, a udržovali si její pomocí kolektivní paměť. Oficiální národní historii Romové nikdy neměli – nebyl nikdo, kdo by ji tvořil a šířil. Dnes je orální tradice Romů nazývána ústní slovesností, čímž jí byla přiznána stejná funkce jako má u jiných společenství psaná slovesná tvorba. Konkrétními útvary ústní slovesnosti Romů se zabývala Milena Hübschmannová, přičemž mezi nimi jako přítomné při každodenních aktivitách identifikovala *garude lava* nebo *gila* a mezi formáty vyžadující jistého uspořádání publika zařadila např. *paramisa* nebo *vakeriben*²⁶ (Hübschmannová, 2000: 123-146).

²⁵ „I my jsme byli čistý, já jsem byla čistá. Malinká. Měli jsme takhle jednu postýlku, druhou postel takhle (ukazuje). Kde jsme měli stoleček...“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha).

²⁶ Hádanky, písně, pohádky, vyprávění.

Účel těchto formátů ale dalece přesahoval čistě zábavní prostředek. Mezi jejich funkce patřilo i sdílení informací a utužování společenství. Jak poznamenává Hübschmannová k seancím, při kterých se vyprávěly *paramisa*: „*Sešlost posilovala pocit skupinové sounáležitosti a ten byl umocněn účelem, za jakým se lidé scházeli, i rituálem sdíleného kulturního chování. Skupinová sounáležitost byla psychickou oporou proti nejistotám existence...*“ (Hübschmannová, 2000: 130)

Funkci tzv. připomínkových ceremonií naplňovalo vedle žánru *paramisa* především *vakeriben* a obzvláště *vakeriben pal o dada*,²⁷ která mimo jiné obsahovala mnohem konkrétnější a adresnější kritiky společenského chování, než jak to umožňovaly *paramisa*. Vyzdvihováním ušlechtilých činů některého z předků stejně tak jako upozorňováním na prohřešky někoho jiného měla tato vyprávění především funkci společenského korektoru. V této souvislosti se nabízí připomenout, že i vzpomínky na válku nahrávala u svých informátorů Hübschmannová zpočátku „nevyžádaně“, v rámci nahrávání jiných vyprávěných útvarů.

Po roce 1945 se však začaly některé vypravěčské formy u Romů přicházejících koncem čtyřicátých let a v padesátých letech ze Slovenska do českých zemí vytrácet (především *paramisa*) nebo se měnil jejich obsah. Jedním z důvodů pro ustupování některých vypravěčských forem byl rozpad širších rodinných celků, kdy mladé rodiny buď samy odcházely do Čech, nebo byly tzv. „rozptylem nežádoucích cikánských koncentrací“ (více viz Pavelčíková, 2004: 86-94) násilně rozesídlovány. A svůj dopad měla na Romy i nová média, kdy televize nabídla k večerním společenským posezením alternativní program. Interpretaci tematických změn nabízí předseda Zemského spolku německých Sintů a Romů Daniel Strauss, který popisuje průběžnou aktualizaci jednotlivých obsahů vyprávěných forem tak, aby vyhovovaly aktuální situaci společenství. Minimálně v německém regionu si pak všimá, že po pronásledování a vyvraždění velké části Sintů a Romů došlo k tematické aktualizaci směrem k nacistické perzekuci a k vytlačení všech předcházejících témat, jež jsou nyní sintskými a romskými elitami v Německu prezentovány jako romantizující obraz jejich kultury majoritní společností (von Plato, 2012: 13-23).

Orální tradice rodinného zázemí jistě formovala i vypravěčský projev informátorů. A že je tato tradice stále živá, ač v pozměněné podobě, všichni potvrzují. Přičemž ne všichni jsou spokojeni s reakcí svého mladého posluchačstva. Margita G.: „*Esas bida. Bari bidica sas. A právé že me akana phenav amare čhavenge: ,Tumenge kamplahas, akor, pre kodava, so me cerpindom, ‘phenav, ,savoro, so predžidilom, oda tumenge kamplahas, aspoň džanenas s’oda hin, akana. ‘Ale on na. Asan. Kana lenge vakerav, on asan!*“²⁸ Obdobně i Verona K. sděluje: „*Adadives pheneha,*

²⁷ Vyprávění o předcích.

²⁸ „Byla bída. Velká bída byla. A právě že já teď říkám našim dětem: ‚Vy byste potřebovali, dřív, na to, co jsem já vytrpěla,‘ říkám, ‚všechno, co jsem přežila, to byste potřebovali, aspoň byste teď věděli, co to je.‘

*phenava borake abo kajseske, kaj na pametinel, na paťalas tuke! Na paťal tuke. Bo ov na predžid'ila koda. Kala terne.*²⁹ Anna B. uvádí okolnost, kdy její děti nahlízejí do chudého dětství své matky: „*Jo. Takový sedlý mlíko a udělám si jako kaši bramborovou a to a děti se mi smějou. Co to dělám.*“³⁰

Pamětníci shodně popisují smích jako reakci svých mladších posluchačů. Lze jej interpretovat jako zlehčující reakci, s níž informátorky nejsou příliš spokojené. To by mohlo naznačovat i jistý posun ve funkci vyprávění, kdy snaha o sociální korekci není již příliš efektivní, protože chybí širší podpora vypravěčských situací a adekvátní respekt k vyprávěnému. Vzhledem k nedostatku informací, jakým způsobem byla obdobná sdělení verbalizována např. před válkou a jaké byly reakce posluchačů, nelze však uzavřít tvrzením, že jsou vyprávěcí situace na ústupu.³¹ V jiném rozhovoru Margita G. naopak popisuje zájem ze strany svých vnoučat: „*A oni, víte, že jsou zvědavý? A já jim ted'kon říkam, když jim něco dávám a nechutná jim to, já jim říkam: 'Vidíte, a já když jsem byla ve vašich letech, musela jsem to sníst a byla jsem ráda, že to mam. A vy si ted'kon vybíráte?' 'A babi, jak jsi..., jak to bylo?' Tak a už jim vyprávím. Jo? Babi, to tak bylo?' 'No a ne, cos myslela, že jsem se měla tak jako ted'kon vy?' 'Já říkam: 'Ne. Já jsem zažila bídu, ale vy ne. Vy si ted'kon ničeho nevážíte.' Fakt, je to tak. Oni třeba, dáte jim rohlík, jenom do toho kousnou.*“³² Transformace a případný ústup některých témat nebo celých vypravěčských situací by bylo možné téma pro samostatnou studii.

K tématům, která informátoři mladším generacím svých rodin připomínají, shodně uvádějí, že se jedná především o obrazy bídy. To potvrzuje pozorování Sadílkové (2003), která spojuje obrazy chudoby právě s vypravěčskou tradicí Romů. Připomínáním dřívější bídy tak starší upozorňují mladší generaci, jak oni se mají dobře. Dávají tím zároveň najevo, že to zdaleka není samozřejmé. Dle Bartlettovy teorie vzpomínání, kdy retence a struktura vzpomínek je přímo ovlivněná orální tradicí, dochází Sadílková k hypotéze, že jsou-li obrazy chudoby předmětem tradičního romského folklóru, stimulují tyto i samotné vzpomínky na válku (Sadílková, 2003: 26-27).

Ale oni ne. Smějou se. Když jim [to] vyprávím, oni se smějou!“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha).

29 „Dneska řekneš, řeknu snaše nebo tady tomu, že si to nepamatuje, neuvěří ti! Nevěří ti. Protože to nezažil. Ty mladý.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

30 Nahrávka č.: 2010-07-24-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

31 Nenasvědčuje tomu ani má zkušenost i s jinými informátory, kdy mi často zpětně sdělují, že moje první návštěva u nich v domácnosti vyvolala pak v rodině spontánní reakci, kdy jejich rodiny projevíly zájem o jejich vyprávění.

32 Nahrávka č.: 2010-07-16-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

Vliv orální tradice na formu

Orální kultura, ze které narátor pochází, neovlivňuje jeho výpověď jen po obsahové stránce, ale také po stránce formální. Součástí ústní slovesnosti byly i vzorce, jak se o některých věcech mluví. Jedná se na jedné straně o neverbální doprovod vyprávěného a na druhé straně o některé ustálené fráze, jimiž je vyprávění prokládáno. Informátoři vyrostli v prostředí, kde vyprávění probíhalo na profesionální úrovni, je tedy přirozené, že se tyto formy odrazily i na jejich vlastním projevu.

Neverbální vyjadřování bylo samozřejmě součástí projevu všech informátorů. Při vyprávění svá slova dokreslovali svojí mimikou, gestikulací, hlasitostí hlasu, rytmem vyprávění, emocemi, které se snažili skrývat, nebo na ně naopak upozorňovali. Vyprávění každého informátora tak bylo naprosto individuálním projevem, kdy jeho neverbální část není o nic méně podstatná, než ta verbální. Nejdynamičtěji, za doprovodu celé řady opakujících se frází, utvrzovacích formulí a s upozorňováním na fyzické působení vlastního vyprávění jako je husí kůže apod. vyprávěla Verona K. žijící v podstatě dodnes v téměř výhradně romské komunitě (viz např. i neznalost slovenského a potažmo českého jazyka). Naopak nejklidněji, s minimálním projevem emocí vyprávěla Anna B. žijící na rozdíl od Verony K. ve výhradně neromském prostředí.

Informátoři jednotně pracovali s hlasitostí svého hlasu. Především všechny čtyři informátorky, kdykoli sdělovaly osobnější, intimnější, bolestnější vzpomínku, svůj hlas ztišily až na samý práh slyšitelnosti. Domnívám se, že Michal F. ve výsledku takto se svým hlasem nedokázal pracovat jen kvůli své nedoslýchavosti, protože snažil-li se šeptem něco sdělit stranou své manželce, ve skutečnosti nešeptal.

Jistou podobnost informátoři vykazovali i co se gestikulace týče. Názorné ukazování popisovaného bylo součástí všech narativů. Někteří dokonce využívali při svém vyprávění i spontánních rekvizit. Margita G. při popisu panenky využila pro ilustraci lahev s vodou stojící na stole. Nejvíce gest a názorných ukázek využila Verona K., která např. na demonstraci dnešní hojnosti otevřela skříň a názorně ukázala své prádlo, nebo při popisu výroby obuvi vytáhla z kapsy kapesník a názorně celou výrobu předvedla.

Gesta do jisté míry souvisí s celkovou dynamikou a energií, kterou informátoři do svého vyprávění vkládali. V dynamice byly již mezi jednotlivými naracemi podstatné rozdíly. Jedním extrémem byla právě Verona K., která sice během vyprávění seděla, ale zároveň byla v permanentním pohybu a doprovázela každou svou vzpomínku i odpovídajícím rytmem těla. Hovořila-li tiše, většinou seděla i klidně a dívala se z okna, ale zvýšila-li výrazně hlas, fixovala mě pohledem a zrychlila i pohyby rukou. Pokud v takovém emocionálním projevu nebyla právě možnost využít konkrétní gesta, chytala se rukama za vlastní tělo a např. si na

hrudi shrnovala tílko, bez ohledu na to, jak moc odhalí své tělo. Naprostým opakem v tomto případě byl projev Anny B., která po celou dobu vyprávění seděla klidně, hovořila pomalu, jistým hlasem a vyjma několika gest pracovala čistě jen s hlasitostí svého hlasu. Projev Margity G. i Emilie T. v tomto směru nijak výrazný nebyl a nacházel se po dynamické stránce mezi projevy Anny B. a Verony K. Zdravotní problémy pravděpodobně částečně ovlivnily projev Michala F., který se vyjadřoval velice trhaně, často se při hovoru zadýchával a brunátněl a bylo vidět, že se gesta snaží omezit na minimum, aby se příliš nevyčerpával.

Poslední poznámka k neverbálním součástem narativů se týká neovlivnitelných projevů emocí, jako jsou slzy a husí kůže. Obojí jsem zaznamenala u Verony K., Emilie T. a Anny B. Annu B. emotivně zasáhlo, když zmínila podezření, že její matka byla za války znásilněná. Emoce se však snažila potlačit a po několika vteřinách ticha pokračovala ve vyprávění. Verona K. naopak na svoji husí kůži upozornila a ukázala mi svoji ruku: „*Ta až ačhav šilali.*“³³ Dojala se stejně jako Anna B. při popisu znásilňování. Emilie T. svoji husí kůži také neskrývala a svoji ruku mi stejně jako Verona K. ukázala: „*Až mange lačhes nane.*“³⁴ K tomu došlo při popisu skrývání. Když ale líčila mučení partyzánů, měla v očích slzy a zastřený hlas, což nijak nekomentovala a rozrušení přešla dalším vyprávěním.

Vedle neverbálních projevů lze dávat průchod emocím i větami, kterými si pamětník ulevuje. Z informátorů tak činila jen Verona K., která si několikrát ulevila kolektivně na adresu Němců: „*Kaj lenge oda nasvali pen te avel.*“ Nebo: „*...but predžid'ilam kale khandune Němcenca.*“³⁵ apod. Vedle toho Verona K. užívala během celého vyprávění neustále obraty utvrzující pravdivost jejího vyprávění: „*Avka phenav tuke čačipen, sar mira čhake.*“ Nebo: „*Soske te cigañinel, te džanav, sar dživavas.*“³⁶ A v neposlední řadě využila i zaklínací formuli: „*Oda mek avke šilali mek te ačhav, te tuke me kada cigañinav.*“³⁷

Ze zde popsaných pozorování narativních projevů informátorů vyplývá, že s vyprávěním mají své zkušenosti, ať už se jedná o kontrolu emocí nebo o formu vyprávění, kdy projev může hraničit až s hranou prezentací. Informátoři mají nejen aktuální zkušenost s vyprávěním, ale navazují i na orální tradici své rodiny.

Z narativů informátorů opakovaně zaznívá, že např. vzpomínky na válku byly tematizovány i v jejich orientačních rodinách. Vyprávěcí situaci zmiňuje

33 „Až dostávám husí kůži.“ (nahrávka č.: 2010-07-27-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

34 (tamtéž) „Až mi není dobře.“

35 (tamtéž) „Ať na ně padne ta nemoc.“ (pozn. – ,ta nemoc' je v romštině často kryptonemem pro rakovinu); „...hodně jsme si toho prožili s těma smradlavýma Němcema.“

36 (tamtéž) „Říkám ti to jako [bych to říkala] svojí dceři.“; „Proč lhát, když vím, jak jsem žila.“

37 (tamtéž) „Ať umřu, jestli ti lžu.“

např. Margita G.: *„Amen amenge připomínenas kavka, kavka sar amen vzejidinas, kavka bešabas. Sar činlas peske miri phen, o dad e daj sar dživnas. Avka amenge vakerahas. E daj ňeboštiko phenlas la pheňake: ‚Dikbes, tu na majinlas te dživel. So amen tuha trapindam.‘ Bo esas nasvali e phen.“*³⁸ I Michal F. u některých informací poznamenává, že je zná z vyprávění svých rodičů. Tak např. i otevřeně přiznává, odkud zná příběh o svém zranění, ke kterému došlo, když mu byly čtyři roky: *„No. Jenom potom jsem to věděl od vyprávění svých rodičů. No. Takže zkrátka se to jako to...“* Nebo: *„Ale furt to bylo takový. Podle toho, jak máma o tom začala vyprávět a táta začal vyprávět, že jo. Že... že hned toho sedumnáctýho, osumnáctýho normálně (jsme) se nevrátili zpátky adomů, ale radši jsme počkali zkrátka do toho třicátýho, do toho třicátýho ledna, že jo. Jak se utiší kompletně všechno, a tak můžeme, můžeme se vrátit, že jo.“*³⁹

Závěr

Válečné období má v zaznamenaných životních příbězích mých informátorů zcela zřetelně dominantní postavení. Míra jeho tematizování může jistě souviset i se mnou coby neromskou tazatelkou, a s asociováním mojí osoby s kompenzačními programy. U informátorů lze vypočítat jisté odlišnosti mezi vzpomínáním na tuto životní fázi a na následný život. Po překonání úvodních těžkostí s přikročením k líčení dalších životních období se změnil i způsob a průběh vyprávění. U vzpomínek na válku nenastávají prodlevy, ve kterých by se informátoři rozvzpomínali – s menším úvodem nebo bez něj se dostávají rovnou k první epizodické vzpomínce na válku. Naopak u popisu dalších částí života je jejich projev nejistější, častěji hledají vhodné formulace, vyprávění je více řízeno asociacemi apod. To naznačuje, že u vzpomínek na válku už strukturu a nejspíš dokonce i konkrétní slova pro své vyprávění jednou našli, a mně jen reprodukují, co už sdělovali mnohokrát.

Opakované verbalizování vzpomínek na rané dětství ovlivněné válečnými událostmi sami i potvrzují, přičemž popis situací, kdy na válku vzpomínají, je různorodý. Nelze přehlédnout stavění svého zažitého utrpení a chudoby do protikladu k dnešní hojnosti především v přítomnosti mladších rodinných příslušníků a jistou snahu o výchovný dopad svého vyprávění.

38 „My jsme si to připomínali takhle, jak jsme se postupně měli lépe, tak jsme takhle sedávali. Jak se pořežala moje sestra, rodiče jak žili. Tak jsme si vyprávěli. Máma nebožka sestře říkala: ‚Vidíš, ty si neměla žít. Co my jsme se s tebou natrápili.‘ Protože sestra byla nemocná.“ (nahrávka č.: 2010-07-26-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha)

39 Nahrávka č.: 2010-05-06-01, databáze Semináře romistiky UJCA FFUK Praha.

Formu vyprávění ovlivňuje nejen aktuální publikum konkrétní narace ale i všechna publika, která kdy vypravěči dávala zpětnou vazbu. V této souvislosti si nelze ne všimnout jisté souvislosti mezi intenzitou vazby informátora na romskou komunitu a jazykem a stylem vyprávění. Informátoři žijící téměř výhradně v romské komunitě upřednostňovali při vyprávění spíše romštinu a jejich vyprávění bylo více emocionální, doprovázené opakujícími se frázemi a utvrzovacími formulami. Naopak čím izolovaněji od romské komunity informátor žije a čím více je v kontaktu spíše s neromským prostředím, tím více struktura jeho vyprávění odpovídá klasickému českému lineárnímu životopisnému modelu a o to méně je výrazná co do doprovodných projevů.

Literatura

- CONNERTON, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0521270939.
- GAY Y BLASCO, Paloma. 2001. We Don't Know Our Descent': How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2001, 7, 4, Dec, s. 631-646.
- GRELE, J. Roland. 1975. *Envelopes of Sound: Six Practitioners Discuss the Method, Theory and Practice of Oral History Testimony*. Chicago: Precedent Publishing.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1995. Je opravdu třeba tolik utrpení? In: Frištenská H., Lázničková I., Sulitka A. (eds.) *Neznámý holocaust*. Praha/Brno: Trilabit s.r.o.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Praha: Gallery. ISBN 80-86010-37-6.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2005. *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*. I. díl. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-14-3.
- KLADIVOVÁ, Vlasta. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc. ISBN 80-7067-393-1.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana a kol. 2005a. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísní. ISBN 80-86961-04-4.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2005b. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Praha: FF UK. Nepublikovaná diplomová práce.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout – Naši bisteras*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-7067-354-0.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945-1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- POLANSKY, Paul. 1998. *Těživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety*. Praha: G plus G. ISBN 80-86103-13-7.
- PORTELLI, Alessandro. 1998. What makes Oral History different. In Perks R., Thompson P. (eds.) *The Oral History Reader*. London/ NY: Routledge.
- SADÍLKOVÁ, Helena. 2003. *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis*. Budapest: Central European University. Nepublikovaná diplomová práce.
- SADÍLKOVÁ, Helena, ZÁVODSKÁ, Milada, ZAPLETAL, Tomáš. 2010. *Výzkum romského osídlování Brna 1945-73*. Výzkumná zpráva. Dostupné z: http://www.romistika.eu/docs/ZZ_MSMT2010_Brno_Priloha-5_Vyzkumna-zprava_WEB.pdf
- THOMPSON, Paul. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. New York: Oxford University Press.
- VANĚK M., MÜCKE P., PELIKÁNOVÁ H. 2007. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-089-1.

- VANĚK, Miroslav. 2008. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-107-2.
- VON PLATO, Alexander. 2012. *Methodische Herausforderungen des Projektes „Bildungssituation von Sinti und Roma in Deutschland“*: http://www.stiftung-evz.de/fileadmin/user_upload/EVZ_Uploads/Handlungsfelder/Handeln_fuer_Menschenrechte/Sinti_und_Roma/engl-studie.pdf
- ZDAŘILOVÁ, Eva. 2011. *Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce na pozadí odškodňovacích procesů v České republice*. Praha: FF UK. Nepsaná rigorózní práce.

Seznam nahrávek

Nahrávky jsou uvedeny pod evidenčními čísly audioarchivu Semináře romistiky, Ústavu centrální a jižní Asie na FF UK Praha.

2010-03-23-01 – Verona K. (nar. 1932, Marhaň).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 23.3.2010, romsky.

2010-07-27-01 – Verona K. (nar. 1932, Marhaň).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 27.7.2010, romsky.

2010-03-02-06 – Emilie T. (nar. 1933, St. Lesná).

Nahrála Eva Zdařilová, Plzeň, 2.3.2010, romsky.

2010-07-29-01 – Emilie T. (nar. 1933, St. Lesná).

Nahrála Eva Zdařilová, Plzeň, 29.7.2010, romsky.

2010-04-07-01 – Anna B. (nar. 1936, Dukovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Černilov 7.4.2010, romsky a česky.

2010-07-24-01 – Anna B. (nar. 1936, Dukovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Petr Rubák, Černilov 24.7.2010, romsky a česky.

2010-03-16-02 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 16.3.2010, česky.

2010-05-06-01 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 6.5.2010, česky.

2010-07-27-02 – Michal F. (nar. 1939, Kečkovce).

Nahrála Eva Zdařilová, Praha 27.7.2010, česky.

2010-02-23-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 23.2.2010, romsky.

2010-07-16-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová a Františka Dvorská, Praha 16.7.2010, česky.

2010-07-26-01 – Margita G. (nar. 1940, Stropkov).

Nahrála Eva Zdařilová, Praha 26.7.2010, romsky.